

ԹՈՒՐԹ-ՌՈՒՍԱԿԱՆ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ՀԵՏԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ԱՌԱՋԻՆ ՏԱՄՆԱՄՅԱԿՈՒՄ ԵՎ ՀԱՐԱՎԱՅԻՆ ԿՈՎԿԱՍՈՐ

ԱՐՇԱԿՅԱՆ Գ.Մ.

ԽՍՀՄ-ի փլուզումը և թուրք-ռուսական հարաբերությունների վերաձևավորումը: ԽՍՀՄ-ի փլուզումը և Հարավային Կովկասում ինքնիշխան պետությունների ի հայտ գալը հիմնարար կերպով փոխեցին Թուրքիայի արտաքին քաղաքականությունը: «Սառը պատերազմի» ժամանակաշրջանի կանոնների փոփոխության և Թուրքիայի համար աշխարհաքաղաքական նոր զարգացումների պայմաններում նրա արտաքին քաղաքականությունը ենթարկվեց կտրուկ շրջադարձի, վերանայվեց նրա տեղն ու դերը աշխարհում ընդհանրապես և տարածաշրջանում՝ մասնավորապես: Հարավային Կովկասը աշխարհատնտեսական, ռազմավարական և անվտանգության տեսանկյունից մեծ կարևորություն էր ներկայացնում Թուրքիայի համար: Ուստի Թուրքիան սկսեց ակտիվ քայլեր ձեռնարկել՝ ներթափանցելու այնտեղ:

Հարավային Կովկասում Թուրքիայի քաղաքականության ակտիվացման պատճառներն էին ԽՍՀՄ-ի փլուզումը և նրա կազմի մեջ մտնող հանրապետությունների անկախացումը, ինչը Թուրքիայի ղեկավարությանը հիմք էր տալիս կարծելու, թե Ռուսաստանի հարավային սահմաններում գոյացել է քաղաքական վակուում: 1990-ականներին այդ վակուումը լցնելու համար ԱՄՆ-ի կողմից առաջ քաշվեց «թուրքական մոդելի» գաղափարը, որի միջոցով նա ցանկանում էր իր ամենավստահելի դաշնակիցներից մեկի՝ Թուրքիայի օգնությամբ ոչ միայն վերացնել իրանական սպառնալիքը հետխորհրդային տարածաշրջանում, այլև օգտագործել Թուրքիան՝ հասնելու իր գլխավոր նպատակներից մեկին՝ հնարավորինս թուլացնելու Ռուսաստանի ազդեցությունը նորաստեղծ ԱՊՀ տարածաշրջանում¹:

¹ **Kramer H.** *Will Central Asia Become Turkey's Sphere of Influence? Perceptions (Journal of International Affairs, March-May, 1996, pp. 2-6).*

Ինչպես նշում է թուրքագետ Ռ. Սաֆրաստյանը, ԽՍՀՄ-ի փլուզումից հետո Ռուսաստանն ու Թուրքիան հայտնվեցին որակապես նոր աշխարհաքաղաքական իրադրության մեջ, որի հիմնական գծերը հետևյալն էին.

1. առաջին անգամ հարյուրամյակների ընթացքում (եթե հաշվի չառնենք 1918-1920 թթ.) նրանք այլևս չունեին ցամաքային սահման՝ որպես միջանկյալ գոտի ունենալով Հարավային Կովկասը,

2. տասնամյակների ընթացքում առաջին անգամ այլևս չէին պատկանում պատերազմող կամ հակամարտող ռազմաքաղաքական դաշինքների,

3. Ռուսաստանը, սրընթաց կորցնելով ռազմատնտեսական ներուժը, գաղափարական առանցքը և քաղաքական կամքը, ի վիճակի չէր իր աշխարհաքաղաքական ազդեցության ոլորտում պահել նախկին ԽՍՀՄ-ի կազմի մեջ մտնող տարածաշրջանները, այդ թվում նաև Հարավային Կովկասն ու Կենտրոնական Ասիան²:

Այսպիսով, սկզբնական փուլում ելնելով պանթյուրքիզմի գաղափարաքաղաքական հիմնադրույթներից՝ Թուրքիան պանթյուրքիստական իր նպատակները քողարկում էր նախկին ԽՍՀՄ-ի մահմեդական հանրապետություններում «թուրքական մոդելի» տարածման անհրաժեշտությամբ:

Մինչդեռ իրականում Ռուսաստանի արտաքին քաղաքականության նոր դոկտրինում առանձնահատուկ կերպով ընդգծվում էր Կովկասի և Կենտրոնական Ասիայի նշանակությունը Ռուսաստանի համար, և վերջինը պետք է ավելի ակտիվ դեր խաղար վերոհիշյալ տարածաշրջանների անվտանգության հարցում և տնտեսական հարաբերություններում³: Մասնավորապես, 1994 թ. փետրվարին Ռուսաստանի ԱԳ նախարար Ա. Կոզիրևը նշեց. «Մենք չենք կարող հեռանալ հարավկովկասյան տարածաշրջանից այսքան հեշտությամբ: Մենք պատմական և աշխարհաքաղաքական շահեր ունենք այստեղ»⁴: Այսպիսով, ակնհայտ դարձավ, որ Հարավային Կովկասը դառնալու էր թուրք-ռուսական աշխարհաքաղաքական մրցակցության թատերաբեմ:

² **Սաֆրաստյան Ռ.**, Ռուսաստանը և Թուրքիան Հարավային Կովկասում. աշխարհառազմավարական զինադադար (21-րդ դար, 2005, N 4, էջ 35):

³ **Allison R.** *Military Forces in the Soviet Successor States*, Adelphi Paper 280 (London, for the International Institute for Strategic Studies, 1993, p. 40).

⁴ **Brzezinski Z. and Sullivan P.** *Russia and Commonwealth of Independent States: Documents, Data, and Analysis*, New York, 1997, pp. 145-146.

1990-ական թթ. առաջին կեսին թուրք-ռուսական հարաբերություններն ունեին խիստ անկայուն բնույթ, ինչը պայմանավորված էր նրանց միջև աշխարհառազմավարական սուր հակամարտությամբ: Թուրքիան օգտագործում էր իր տրամադրության տակ գտնվող բոլոր հնարավորությունները (բացի ուղղակի ռազմական միջամտությունից՝ սկսած տնտեսականից, վերջացրած քարոզչությամբ)՝ ոչ միայն Հարավային Կովկասում և Կենտրոնական Ասիայում, այլ նաև Հյուսիսային Կովկասում, առաջին հերթին՝ Չեչնիայում, ինչպես նաև Ռուսաստանի թյուրքալեզու ժողովուրդներով բնակեցված այլ տարածքներում իր ազդեցությունը տարածելու համար: Փորձելով հակազդել Թուրքիայի աճող ներգրավվածությանը Հարավային Կովկասում և Կենտրոնական Ասիայում ու նրան ստիպել սահմանափակել ակտիվությունն այդ տարածաշրջաններում՝ Ռուսաստանը սկսեց բացահայտորեն խաղարկել «քրդական քարտը»⁵:

ԽՍՀՄ-ի փլուզմամբ խախտվեց գոյություն ունեցող հաշվեկշիռը ռուս-թուրքական հարաբերություններում, որի հետևանքով այդ հարաբերությունները թևակոխեցին նոր փուլ, և անհրաժեշտություն առաջացավ Ռուսաստանի և Թուրքիայի միջև նոր իրավապայմանագրային հարաբերություններ հիմնել: Այդ ուղղությամբ երկու երկրներն էլ սկսեցին քայլեր ձեռնարկել: 1992 թ. հունվարի 20-22-ին տեղի ունեցավ Թուրքիայի ԱԳ նախարար Հ. Չեթինի այցը Մոսկվա, որին հաջորդեց փետրվար ամսին Ռուսաստանի ԱԳ նախարար Ա. Կոզիրևի այցը Անկարա: Այս հանդիպումների շնորհիվ հող պատրաստվեց ռուս-թուրքական հիմնարար պայմանագրի ստորագրման համար, որը տեղի ունեցավ 1992 թ. մայիսի 25-26-ին Թուրքիայի վարչապետ Ս. Դեմիրելի՝ Մոսկվա պաշտոնական այցի ժամանակ: Այս այցի շրջանակում ստորագրվեց «Թուրքիայի Հանրապետության և ՌԴ-ի միջև հարաբերությունների սկզբունքներին առնչվող պայմանագիրը»⁶: Այս պայմանագիրը երկու երկրների միջև հարաբերությունների

⁵ Ավելի մանրամասն տե՛ս **Olson R.** *Turkish and Russian Foreign Policies, 1991-1997: The Kurdish and Chechnya Questions (Journal Of Muslim Minority Affairs, Vol. 18, Issue 2, October 1998, p. 214).*

⁶ **Gajendra S.** *Russian bear calls on gray wolf, Asia Times Online, 31.08.2004, http://www.atimes.com/atimes/Central_Asia/FH28Ag01.html*

իրավական հիմքը դարձավ, որտեղ նաև պատրաստակամություն էր ցուցաբերվում բարելավել այդ հարաբերությունները⁷:

1993 թ. փետրվարի 28-ին Ռուսաստանի նախագահ Բ. Ելցինը հայտարարեց, թե եկել է ժամանակը, երբ միջազգային կազմակերպությունները, ներառյալ ՄԱԿ-ը, պետք է Ռուսաստանին տրամադրեն նախկին ԽՍՀՄ-ի տարածքում խաղաղություն և կայունություն երաշխավորողի արտակարգ լիազորություններ⁸: Իր հերթին, 1993 թ. Ռուսաստանի ԱԳ նախարար Ա. Կոզիրևը հայտարարեց, որ Հարավային Կովկասը Ռուսաստանի համար հատուկ հետաքրքրությունների, հատուկ պատասխանատվության տարածաշրջան է⁹: Թուրք-ռուսական հարաբերությունների բարելավմանն էր ուղղված 1993 թ. մարտի 1-ին Հ. Չեթինի պաշտոնական այցը Մոսկվա և հատկապես 1993 թ. սեպտեմբերի 8-9-ին Թուրքիայի վարչապետ Թ. Չիլլերի պաշտոնական այցը Մոսկվա, որի ժամանակ ստեղծվեցին համատեղ կոմիտեներ և աշխատանքային խմբեր հեռահաղորդակցության, արդյունաբերության և բարձր տեխնոլոգիաների փոխանակման բնագավառներում¹⁰:

Հարկ է նշել, որ 1990-ական թվականների երկրորդ կեսից երկու երկրների միջև հարաբերություններում գերակայող էին կայունացման միտումները: Դրանց սկիզբը կարելի է համարել 1995 թ. ստորագրված անվտանգության մասին համաձայնագիրը, որը նախատեսում էր կազմակերպված հանցագործությունների և ահաբեկչության դեմ պայքարում երկու երկրների միջև համագործակցության հաստատում¹¹: Իր հակառուսական ուղղվածությունը պահպանելով հանդերձ՝ թուրքական տարածաշրջանային քաղաքականության ռազմավարությունը կորցրեց նախորդ տարիների ագրեսիվությունը: Թուրքիայի ղեկավարության համար ակնհայտ դարձավ պանթուրքիստական գաղափարների վրա հիմնված

⁷ **Cafersoy N.** *Türkiye-Rusya Federasyonu Avrasya Stratejik Diyalog Toplantisi (Avrasya Stratejik Araştırmalar Merkezi, Ankara, 2003, s. 75).*

⁸ **Վաալ դե Թ.**, Սև այգի: Հայաստանն ու Ադրբեջանը՝ խաղաղության և պայքարազմի միջով, Ե., 2007, էջ 326, **Brzezinski Z. and Sullivan P.**, նշվ. աշխ., էջ 145; **Tuncer I.** *The Security Policies of the Russian Federation: The "Near Abroad" and Turkey (Turkish Studies, vol. 1, № 2, Autumn 2000, p. 104).*

⁹ **Ekedahl M.C. and Goodman A.M.** *The Wars of Eduard Shevardnadze, Pennsylvania: The Pennsylvania State University Press, 1997, p. 258.*

¹⁰ **Gajendra S.**, նշվ. աշխ.:

¹¹ **Սաֆրաստյան Ռ.**, նշվ. աշխ., էջ 38:

քաղաքականության անարդյունավետությունը: Բացի այդ, չունենալով անհրաժեշտ տնտեսական ներուժ և չդիմանալով այլ արտաքին ուժերի հետ մրցակցությանը՝ Թուրքիան ստիպված էր հրաժարվել իր հավակնոտ ծրագրերից Կովկասում և Կենտրոնական Ասիայում: Ինչ խոսք, դա հանգեցրեց Ռուսաստանի հետ մրցակցության մեղմացմանը և նախադրյալների ստեղծեց թուրք-ռուսական հարաբերությունների հետագա զարգացման համար: Թուրք-ռուսական հարաբերությունների առանձնահատկությունն այն էր, որ այդ հարաբերությունները զարգանում էին, մի կողմից, աշխարհաքաղաքական մրցակցության, մյուս կողմից, տնտեսական աննախադեպ համագործակցության պայմաններում: Առավել ակտիվ էին զարգանում երկկողմ առևտրային հարաբերությունները: Իսկ մրցակցության հիմնական պատճառը աշխարհաքաղաքական շահերն էին, կար նաև տնտեսական այնպիսի շարժառիթ, ինչպիսին է էներգետիկ գործոնը¹²:

Չնայած տնտեսական աշխույժ համագործակցությանը՝ քաղաքական հարաբերություններում առկա լարվածությունը հանգեցրեց երկու երկրների միջև անվստահության մթնոլորտի ձևավորմանը: Հենց քաղաքական հարաբերությունների անկայուն բնույթի հետևանքով էլ, 1990-ական թվականներին ի հայտ եկան մի շարք քաղաքական լուրջ հակասություններ, որոնք լարվածության մեջ էին պահում երկկողմ հարաբերությունները: Կովկասյան տարածաշրջանում թուրք-ռուսական մրցակցության թատերաբեմում հիմնականում հայ-ադրբեջանական և վրաց-աբխազական հակամարտություններն էին, 1990-ականներին ռուսական ռազմակայանների հիմնումը Վրաստանում և ՀՀ-ում, որը Թուրքիայի կողմից դիտվում էր իբրև Եվրոպայում սովորական զինված ուժերի մասին պայմանագրի խախտում, չեչենական և քրդական գործոններն էին, ինչպես նաև կասպիական նավթի արտահանման ուղիների շուրջ թուրք-ռուսական մրցապայքարը: Երկու երկրների միջև առկա լուրջ հակասությունների մասին է վկայում այն փաստը, որ 1999 թ. Թուրքիայի վարչապետ Բ. Էջևիրի՝

¹² Larrabee F.S., Lesser L.O. *Turkish foreign policy in the age of uncertainty*, Santa Monica, CA: RAND Corporation, 2003, p 112.

Մոսկվա կատարած այցի ժամանակ Ռուսաստանի նախագահ Բ. Ելցինը հրաժարվեց հանդիպել նրա հետ¹³:

Հարկ է նշել, որ չնայած քաղաքական լուրջ տարաձայնություններին, երկկողմ տնտեսական հարաբերությունները շարունակում էին արագ տեմպերով զարգանալ, և այդ հանգամանքը յուրահատուկ խթանիչի դեր էր խաղում՝ երկու երկրների միջև առկա քաղաքական հակամարտությունները հարթելու համար: 1997 թ. սկսած՝ ռուս-թուրքական տնտեսական հարաբերությունների խորացումը նոր թափ առավ, որի անմիջական վկայությունն էր նույն թվականի դեկտեմբերին Ռուսաստանի վարչապետ Վ. Չեռնոմիրդինի այցը Թուրքիա: Օրակարգի կարևոր կետերից էր երկկողմ տնտեսական համագործակցության զարգացման հեռանկարների քննարկումը: Հենց այս այցից հետո էր, որ պաշտոնական Թուրքիան ու Ռուսաստանը երկկողմ հարաբերությունները սկսեցին բնութագրել որպես «ռազմավարական գործընկերություն»¹⁴: Այցի ընթացքում ստորագրվեց համաձայնագիր՝ համատեղ էներգետիկ ծրագիր իրականացնելու վերաբերյալ, որը կրում էր «Երկնագույն հոսք» (Blue Strem) անվանումը: Այս ծրագիրը նախատեսում էր Սև ծովի հատակով ռուսական գազը մղել դեպի Թուրքիա: «Երկնագույն հոսք» նախագիծը առաջիկա մի քանի տարիների ընթացքում դարձավ երկու երկրների միջև տնտեսական հարաբերությունների զարգացման հիմնական խթանիչը:

1999 թ. նոյեմբերին Բ. Էջևիրի այցը Մոսկվա առանցքային նշանակություն ունեցավ թուրք-ռուսական մերձեցման համար: Թուրքիան փոխեց իր դիրքորոշումը չեչնական հարցում՝ այն դիտարկելով որպես Ռուսաստանի ներքին խնդիր, իսկ ռուսական կողմը, իր հերթին, խոստացավ հետայսու չաջակցել քրդական շարժմանը: Այս այցելությունը ճանապարհ հարթեց գալիք տասնամյակում հարաբերությունների բարելավման ու զարգացման համար¹⁵:

2001 թ. սեպտեմբերի 11-ին Միացյալ Նահանգների վրա կատարված ահաբեկչական հարձակումից հետո համաշխարհային հանրությունը կենտ-

¹³ **Gafarli O.** *Russian Foreign Policy in Light of Changing Balances in the Middle East* (Turkish Policy Quarterly, Vol. 10, Number 4, p. 147).

¹⁴ **Aras B.** *Türkiye ve Rusya Federasyonu: Çok boyutlu ortaklık*, - SETA Analiz, Sayı: 10, Ağustos 2009, s. 5; **Kohen S.** "Bir 'Stratejik Ortaklık' Daha", *Milliyet*, 17 Aralık 1997.

¹⁵ **Магтиеv А.** *Встреча Эджевита в целом прошла успешно. Независимая газета. 6 ноября, 1999 г.,* http://www.ng.ru/world/1999-11-06/6_meeting.html

րոնացավ ահաբեկչության դեմ համատեղ պայքարելու անհրաժեշտության վրա: Ահաբեկչությունը իր ազդեցությունն ունեցավ նաև թուրք-ռուսական հարաբերությունների վրա, ինչի առիթով, 2001 թ. նոյեմբերի 16-ին Թուրքիայի և Ռուսաստանի արտգործնախարարներ Իսմայիլ Ջեմը և Իգոր Իվանովը Նյու Յորքում ստորագրեցին փաստաթուղթ, որը Եվրասիայում համագործակցության կարգավորման համար անհրաժեշտ գործողությունների պլան էր: Այն ընդգծում էր կառուցողական գործընկերության ուժեղացման անհրաժեշտությունը¹⁶:

Ըստ էության, աշխարհաքաղաքական նոր իրողությունները Եվրասիայում Թուրքիային և Ռուսաստանին ստիպեցին գտնելու համագործակցության և գործընկերության նոր հորիզոններ՝ մասնավորապես համատեղ պայքարելու միջազգային ահաբեկչության դեմ¹⁷: Դրանով Եվրասիական երկու հզոր տերություններն արձագանքեցին ԱՄՆ-ի՝ դեռևս սաղմնային տեսքով արտահայտված՝ իսլամական ահաբեկչության դեմ պայքարի պատճառաբանությամբ, Եվրասիական տարածաշրջանում ազդեցության ոլորտներն ընդլայնելու նկրտումներին: Դրանք հարավկովկասյան տարածաշրջանում իրականություն դարձան 2002 թ. գարնան ամիսներին, երբ Վրաստան եկան ամերիկյան ռազմական խորհրդատուներ: Ռուսաստանի հակազդեցությունը դրան խիստ բացասական էր և աղմկալից: Թուրքիայի դիրքորոշումը նույնպես բացասական էր, սակայն ոչ այնքան հստակ արտահայտված, որքան Ռուսաստանինը¹⁸:

Ակնհայտ է, որ ամերիկացիները նախընտրեցին չօգտվել թուրքերի աջակցությունից և որոշեցին ապահովել իրենց անմիջական ռազմական ներկայությունը՝ թեպետև խորհրդանշական ձևով: Այսպիսով՝ հարավկովկասյան տարածաշրջանում սկիզբ դրվեց ԱՄՆ-ի նոր ռազմավարությանը, որի նպատակն է արագացված տեմպերով իր օգտին փոխել վերջին տարիներին հաստատված ուժերի հաշվեկշիռը: Վրաստանի «վարդերի հեղափոխությունը» հաստատեց այդ բնութագիրը:

¹⁶ **Զարգարյան Ա.**, Ռուս-թուրքական հարաբերությունները և Հարավային Կովկասի երկրները (1997-2008 թթ.), <http://www.slideshare.net/wwwartak/artak-zargaryan-turkish-russian-relations-and-the-south-caucasus>.

¹⁷ **Moustakis F. & Ackerman Ella**, September 11: A Dynamic for Russo-Turkish Cooperation or Conflict? (Central Asian Survey, Vol. 21, Issue 4, 2002, p. 431).

¹⁸ **Սաֆրաստյան Ռ.**, նշվ. աշխ., էջ 40:

Այսպիսով, Թուրքիայի արտաքին քաղաքականության մեջ Ռուսաստանը սկսեց հայտնվել ավելի շատ գործընկերոջ, քան մրցակցի դերում: Ավելին, թուրք քաղաքական գործիչները սկսեցին շեշտադրում անել Ռուսաստանի հետ քաղաքական ու տնտեսական համագործակցության հետագա խորացման վրա: Թուրքիայի քաղաքական վերնախավը հենց Ռուսաստանի մեջ էր տեսնում այն հավանական գործընկերոջը, որի շնորհիվ կարելի էր ապահովել կայունություն ու խաղաղություն եվրասիական ողջ տարածաշրջանում: Իր ելույթներից մեկում վարչապետ Ռ. Էրդողանը Ռուսաստանը բնութագրեց որպես «կարևոր գործընկեր՝ առևտրի, կապիտալ ներդրումների, տուրիզմի և էներգետիկ անվտանգության զարգացման տեսանկյունից»¹⁹:

Թուրք-ռուսական առևտրատնտեսական և ռազմատեխնիկական հարաբերությունը՝ որպես ռազմավարական հարաբերությունների ձևավորման գրավական: Թեև Հարավային Կովկասում թուրք-ռուսական հարաբերություններում տարածայնությունները և մրցակցությունը մի շարք հիմնահարցերի շուրջ լուրջ բնույթ էին կրում, այնուամենայնիվ, կային մի շարք ոլորտներ, որտեղ Թուրքիան և Ռուսաստանը բավական սերտորեն համագործակցում էին: Թուրք-ռուսական հարաբերությունները աննախադեպ զարգացում էին ստացել հատկապես առևտրատնտեսական ոլորտում, ինչպես նաև լուրջ նախադրյալներ էին ստեղծվել թուրք-ռուսական ռազմական համագործակցության և ահաբեկչության դեմ պայքարում երկկողմ հարաբերությունների էական զարգացման համար:

Առևտրատնտեսական հարաբերությունների բուռն զարգացումը, որն արձանագրվել էր դեռևս նախորդ տարիներին, 1990-ական թվականների երկրորդ կեսից սկսեց վերածվել աշխարհառազմավարական գործոնի և այս հարթությունում կայունացնող դեր կատարել: Ի հայտ եկան մի շարք նոր երևույթներ, ինչպիսիք էին միլիարդների հասնող «ճամպրուկային առևտուրը» և թուրքական հսկայական ներդրումները Ռուսաստանի մի շարք՝ մասնավորապես շինարարական, բանկային, առևտրի, սննդի և այլ ոլորտներում: ԽՍՀՄ-ի փլուզումից հետո Թուրքիայի համար խիստ էական էր տնտեսական սերտ կապերի հաստատումը Ռուսաստանի հետ, քանզի ռուսական շուկան մեծ կարևորություն էր ներկայացնում թուրքական կազմակերպությունների համար ինչպես ներդրումներ կատարելու, այնպես էլ

¹⁹ Akgün M. *Rusya'nın Önemi, Referans, 1 Eylül 2008.*

թուրքական ապրանքների ու ծառայությունների մատուցման գործում: Ուստի պատահական չէ, որ եթե, ըստ պաշտոնական տվյալների, 1992 թ. Թուրքիայի արտահանումը Ռուսաստան կազմել էր 441.9 մլն դոլար, ապա 1995 թ. թուրքական արտահանման թիվը հասել էր 1,238 մլրդ դոլարի²⁰:

Հատկանշական է, որ մինչև 1998 թ. Ռուսաստանի տնտեսական ճգնաժամը թուրք-ռուսական ապրանքաշրջանառության տեմպերը աճել էին: Այդ մասին են խոսում պաշտոնական տվյալները, համաձայն որոնց, 1995 թ. երկու երկրների միջև պաշտոնական ապրանքաշրջանառությունը կազմել էր 3.3 մլրդ դոլար, ապա 2000 թ. այն 4.5 մլրդ դոլար էր²¹: Անհրաժեշտ է հիշատակել, որ 1990-ական թվականների սկզբից թուրքական մի շարք կազմակերպություններ ակտիվորեն ներգրավվեցին ռուսական շուկայում և մատուցում էին մի շարք ծառայություններ: Այսպես, մինչև 1998 թ. ռուսական տնտեսական ճգնաժամը թուրքական ավելի քան 145 կազմակերպություն ՌԴ-ում իրականացրել է 712 նախագիծ՝ մոտ 12,8 մլրդ դոլար արժողությամբ, ինչը վկայում է թուրքական կազմակերպությունների ակտիվ գործունեության մասին²²: Հավելենք, որ եթե սկզբնական շրջանում ներդրումները կատարվում էին հիմնականում շինարարական ոլորտում, ապա 1990-ական թվականների կեսերից դրանց հոսքն ուղղվեց նաև այլ՝ մասնավորապես բանկային, տուրիզմի, տեքստիլի, գարեջրի արտադրության և այլ ոլորտներ: Այսպես, ըստ թուրքական աղբյուրների, 2001 թ. տվյալներով, Մոսկվայի բանկային համակարգում «Յափի Կրեդի» բանկը թուրքական ամենահաջողակ կազմակերպություններից էր, որոնք իրենց ծառայությունների 70%-ը մատուցում էին ռուսական կազմակերպություններին: Ռուսաստանում մեծ հաջողությամբ գործում էր նաև թուրքական «Էֆես Փիլսեն» ընկերությունը, որը տնօրինում էր Մոսկվայի գարեջրի շուկայի 2%-ը²³:

²⁰ **Kaya K.** *Turkish Policy Over Central Asia, ICTS (Italian Center for Turkish Studies) (Occasional Papers Series, № 01, 2008, p. 15).*

²¹ **Babali T.** *Turkey at the Energy Crossroads: Turkey, Present and Past (Middle East Quarterly, Vol. 16, Number 2, Spring 2009, p. 27); Հարությունյան Ս., Ռուսաստան-Թուրքիա հարաբերությունների շուրջ (Հանրապետական, 2009, N 6 (70), էջ 12):*

²² **Şen Cihangir G.** *"Türkiye-Rusya Federasyonu Ekonomik ve Ticari İlişkileri", Association of Russian-Turkish Businessmen (RTIB), <http://www.rtbnet.com/contents.php?cid=19>*

²³ *Turkish Daily News, 18.07.2001.*

Թուրք-ռուսական տնտեսական հարաբերությունների ամենամեծ և ամենադինամիկ զարգացող ոլորտներից էր «ճամպուրկային առևտուրը» (Թուրքիա հանգստանալու մեկնող ռուս տուրիստները հայրենիք վերադառնալիս իրենց հետ ճամպուրկներով բերում էին բազմաթիվ ապրանքներ): 1990-ականներին «ճամպուրկային առևտուրը» ինտենսիվորեն սկսեց զարգանալ: Մասնավորապես, բազմաթիվ ռուս տուրիստներ կարճ ժամանակով չարտերային թռիչքներով մեկնում էին Ստամբուլ, գնում էին թուրքական ապրանքներ, այնուհետև դրանք վերավաճառում էին ռուսական շուկայում: Մի շարք հետազոտողների տվյալներով, 1990-ական թվականներին Թուրքիայի և Ռուսաստանի միջև «ճամպուրկային առևտրի» ծավալները հասել են 2-3 մլրդ դոլարի²⁴: 1990-ական թվականների սկզբից Թուրքիան ռուս տուրիստների ամենանախընտրելի վայրերից էր: 2002 թ. տուրիզմի բնագավառում Ռուսաստանից ստացած Թուրքիայի եկամուտը կազմել է 700 մլն դոլար՝ ընդունելով մոտ 300 հազար ռուս տուրիստների. դրա շնորհիվ 2002 թ. Ռուսաստանը դարձավ Գերմանիայից և Մեծ Բրիտանիայից հետո երրորդ երկիրը Թուրքիա ուղարկած իր տուրիստների թվաքանակով²⁵:

1990-ական թվականների երկրորդ կեսից աննախադեպ աճ էր արձանագրվել նաև երկկողմ առևտրատնտեսական հարաբերությունների այնպիսի կարևոր ոլորտում, ինչպիսին էր ռուսական գազի առաքումը Թուրքիա: Այս առումով հսկայական նշանակություն ունեցավ վերոնշյալ «Երկնագույն հոսք» բազմամիլիարդանոց գործարքը: Գազատարի կառուցումը Սև ծովի հատակով կապահովեր ռուսական գազի անմիջական առաքումը Թուրքիա:

Թե՛ Ռուսաստանը և թե՛ Թուրքիան բավական լուրջ քաղաքական և տնտեսական շահեր էին հետապնդում «Երկնագույն հոսք» գազամուղի կառուցմամբ: Մոսկվայի քաղաքական և տնտեսական գլխավոր նպատակն էր էներգետիկ կախվածության մեջ պահել ոչ միայն Թուրքիային, այլ նաև ողջ հարավ-արևելյան Եվրոպային: Քանի որ Ռուսաստանը չէր կարող մրցակցել ԱՄՆ-ի հետ, որպես անվտանգություն ապահովող ուժ և տարա-

²⁴ Хилл Ф., Таспинар О. *Россия и Турция на Кавказе: сближение ради сохранения статус-кво?*, М., 2006, с. 7.

²⁵ Gürtuna A. *Turkish-Russian Relations in the Post Soviet Era: From Conflict to Cooperation*, Thesis of Master in International Relations submitted to The Graduate School of Social Sciences, Middle East Technical University, January 2006, p. 85.

ծաշրջանային գերտերություն, նա նախատեսում էր «Երկնագույն հոսքի» միջոցով դառնալ հիմնական էներգետիկ մատակարարը թե՛ հարավարևելյան Եվրոպայի և թե՛ ողջ Եվրամիության համար²⁶։ Բացի այդ, Ռուսաստանի համար այս նախագծի քաղաքական նպատակներից էր կանխել մրցակից երկրների ջանքերը՝ օգտագործելու Թուրքիայի տարածքը Միջին Արևելքից և Կասպիական տարածաշրջանից գազը Եվրոպա հասցնելու համար։

Ինչ վերաբերում է Թուրքիային, ապա վերջինը, 1990-ականներից սկսած, հսկայական ջանքեր էր գործադրում՝ տարածաշրջանային կենտրոններից մեկը դառնալու համար։ Թուրքիայի կառավարությունը միշտ էլ շահագրգռված է Եվրոպա, մասնավորապես Հունաստան, Բուլղարիա, Իտալիա և Բալկաններ բնական գազն իր տարածքով արտահանելու գործում։ Ըստ էության, «Երկնագույն հոսքի» կառուցումը բխում էր Ռուսաստանի և Թուրքիայի ռազմավարական շահերից։ Ռուսաստանը Թուրքիային կապող 1213 կմ երկարությամբ գազամուղն իր բնույթով եզակի է, քանզի աշխարհի ամենամեծ ստորջրյա գազամուղն է, որով տարեկան փոխադրվելու է շուրջ 16 մլրդ խորանարդ մետր գազ²⁷։ Հավելենք, որ այն ռուսական բնական գազն անմիջականորեն Սև ծովի հատակով մատակարարում է Թուրքիա՝ խուսափելով երրորդ երկրների հետ առնչվելուց։ Այն նաև նոր՝ լրացուցիչ գազամուղ է, ի հավելումն արդեն տարիներ ի վեր գոյություն ունեցողի, որն անցնում է Ուկրաինայի, Մոլդովայի, Ռումինիայի և Բուլղարիայի վրայով։ Այս նախագծի իրագործման պարագայում Թուրքիայի կախվածությունը ռուսական գազից անհամեմատ մեծանալու է։ «Երկնագույն հոսք» նախագծի ամբողջ ծավալով իրականացումից հետո Թուրքիան դառնում էր Գերմանիայից հետո ռուսական գազը ներկրող երկրորդ ամենամեծ երկիրը²⁸։

«Երկնագույն հոսք» գազամուղի կառուցման վերաբերյալ Ռուսաստանի և Թուրքիայի միջև միջպետական պայմանագիրը ստորագրվեց

²⁶ *Economic Brief: The Blue Stream Gas Pipeline, Power and Interest News Report (PINR)*, 22.11.2005, www.pinr.com/report.php?ac=view_report&report_id=403&language_id=1

²⁷ *Project: Blue Stream Natural Gas Pipeline*, www.rigzone.com/data/projects/project_detail.asp?project_id=86

²⁸ Արշակյան Գ., Թուրքիայի քաղաքականությունը Հարավային Կովկասում 1991-2001 թթ., Ե., 2009, էջ 138։

1997 թ. դեկտեմբերի 15-ին Ռուսաստանի վարչապետ Վ. Չեռնոմիրոդինի՝ Թուրքիա կատարած այցի շրջանակում: Համաձայնագրի ստորագրման կապակցությամբ Թուրքիայի վարչապետ Մ. Յըլմազը հայտարարեց, որ Թուրքիան ցանկանում է քննարկել ցանկացած հարց և նախընտրում է համագործակցել, քան թե մրցել իր մեծ հարևանի հետ: Իր հերթին, Վ. Չեռնոմիրոդինն ընդգծեց, որ եթե Թուրքիան սեղմի Ռուսաստանի մեկնած ձեռքը, ապա իրենք տնտեսական ոլորտում XX դարում կդառնան ռազմավարական գործընկերներ: «Մենք ի վիճակի կլինենք միասին ավելի շատ բան անել երրորդ երկրներում և աջակցել տարածաշրջանի կայունությանը և խաղաղությանը»²⁹:

Ըստ ձեռք բերված պայմանավորվածության, «Գազպրոմ» ընկերությունը թուրքական «Բոթաշ» ընկերության հետ կնքել էր կոմերցիոն պայմանագիր, ըստ որի, «Գազպրոմը» պարտավորվում էր 25 տարվա ընթացքում մատակարարել 365 մլրդ խորանարդ մետր գազ: Գազամուղի ընդհանուր արժեքը կազմում է 3.2 մլրդ դոլար՝ ներառյալ ծովային հատվածի կառուցման համար նախատեսված 1.7 մլրդ դոլարը³⁰:

Ընդգծենք, որ «Երկնագույն հոսք» նախագիծը լուրջ քննադատության և դժգոհության արժանացավ ԱՄՆ-ի կողմից, որը դեմ լինելով այդ նախագծի իրականացմանը՝ մեծ ջանքեր էր գործադրում՝ խափանելու գործարքը: Սակայն նաև փաստենք, որ Թուրքիան, չնայած ԱՄՆ-ի հզոր ճնշմանը, այնուամենայնիվ, բարեհաջող ավարտի հասցրեց ռուս-թուրքական բանակցությունները՝ համաձայնելով իրականացնել Թուրքիայի համար հսկայական նշանակություն ունեցող այս նախագիծը: Այն քննադատվեց նաև Թուրքիայի որոշ շրջանակների կողմից, որոնք դա դիտում էին որպես մրցակից տրանսկասպիական գազամուղին, որով նախատեսվում էր թուրքմենական գազը հասցնել Թուրքիա: Այս նախագիծը հստակ ուրվագծեց թուրքական պետական կառույցների և կոալիցիոն կառավարության ներսում առկա տարածայնությունները Թուրքիայի արտաքին քաղաքականության վերաբերյալ:

²⁹ **Sezer B.D.** *Turkish-Russian Relations a Decade Later: From Adversity to Managed Competition (Perceptions: Journal of International Affairs, Vol. VI, March – May 2001, p. 10).*

³⁰ **Oku A.** *Blue Stream Victory of Putin Over the USA, 20.11.2005, www.axisglobe.com/article.asp?article=489*

Կոալիցիոն կառավարության ներսում «Երկնագույն հոսքի» վերաբերյալ տարաձայնություններն ավելի ակնառու դարձան Թուրքիայի վարչապետ Բ. Էջևիրթի՝ 1999 թ. նոյեմբերին Մոսկվա այցելության ժամանակ: Կոալիցիոն կառավարության մաս կազմող Ազգային շարժում կուսակցությունը ներկայացնող որոշ նախարարներ հայտարարեցին, որ ժողովրդավարական ձախ կուսակցության և Մայր հայրենիք կուսակցությունը ներկայացնող նախարարների մասնակցությամբ Մոսկվայում ռուս դիվանագետների հետ հանդիպման ժամանակ իրենք հրավիրված չեն եղել, որի գլխավոր պատճառն այն էր, որ վերոհիշյալ կուսակցությունները չէին ցանկացել ռուսական կողմին տեղյակ պահել նախագծի վերաբերյալ ԱՇԿ-ի մտահոգությունների մասին³¹: Իր հերթին, թուրքական «Բոթաշ» ընկերության նախագահ Խ. Ուզուն հայտարարել էր, որ կառուցվող գազամուղը «սպառնում է Թուրքիայի աշխարհաքաղաքական շահերին և սպառնալիք է ողջ թյուրքական աշխարհի համար»³²: Այս համատեքստում անհրաժեշտ է հիշատակել, որ չնայած որոշակի հակազդեցության առկայությանը, այնուամենայնիվ, գազամուղի աշխատանքները լայն թափով սկսեցին ընթանալ: 1999 թ. փետրվարին «Գազարոմ» ընկերության և իտալական «Ենի» ընկերության միջև ստորագրվեց «Փոխըմբռնման հուշագիր», ըստ որի, վերոհիշյալ ընկերությունները փոխադարձ ջանքերով իրականացնելու էին «Երկնագույն հոսք» նախագիծը³³: 2002 թ. ամռանը ավարտվեց գազամուղի ծովային հատվածի շինարարությունը, իսկ 2005 թ. նոյեմբերի 17-ին տեղի ունեցավ բացման պաշտոնական արարողությունը, որին մասնակցեցին Ռուսաստանի նախագահ Վ. Պուտինը, Թուրքիայի վարչապետ Բ. Էջևիրթի և Իտալիայի վարչապետ Ս. Բեռլուսկոնին³⁴:

³¹ Արշակյան Գ., *Երկնագույն հոսք» գործարքը որպես ռուս-թուրքական մերձեցման նախադրյալ [Մերձավոր Արևելք. պատմություն, քաղաքականություն, մշակույթ (հոդվածների ժողովածու), հ. IV, Ե., 2007, էջ 25]*:

³² Старченков Г.И. *Нефть и газ в экономике и политике Турции (XIX-начало XXI вв.)*, М., 2003, с. 153-154.

³³ www.gazprom.com/eng/articles/article8895.shtml

³⁴ Meixler L. *Pipeline Opens Connecting Turkey, Russia*, *The Washington Post* 17.11.2005, <http://www.washingtonpost.com/wp-dyn/content/article/2005/11/17/AR2005111700624.html>; *Russian President Vladimir Putin, Turkish Prime Minister Recep Tayyip Erdogan and Italian Prime Minister Silvio Berlusconi participated in the official opening of the Blue Stream Gas Pipeline*, 17.11.2005, <http://en.kremlin.ru/events/president/news/34478>;

Անդրադառնալով թուրք-ռուսական ռազմական հարաբերություններին և ահաբեկչության դեմ համատեղ պայքարի շրջանակում երկկողմ համագործակցությանը՝ անհրաժեշտ է նշել, որ ռազմատեխնիկական ոլորտում թուրք-ռուսական համագործակցության զարգացումը խթանեցին 1992 թ. Մոսկվայում և Ստամբուլում նախագահներ Բ. Ելցինի և Թ. Օզալի միջև կայացած հանդիպումները, որոնց ընթացքում ձեռք բերված պայմանավորվածության համաձայն, Թուրքիա էին առաքվելու 300 մլն ԱՄՆ դոլարի ռուսական զենք և ռազմական տեխնիկա³⁵: 1993 թ. մայիսին ստորագրված «Ռազմատեխնիկական ոլորտում համագործակցության համաձայնագրի» շրջանակում Թուրքիան նախատեսում էր ձեռք բերել նոր տեխնոլոգիաներ ռազմական արդյունաբերության մի շարք ոլորտներում՝ վերագլխելու և արդիականացնելու ռազմածովային և ցամաքային ուժերի տեխնիկան և զինատեսակները³⁶:

1994 թ. ապրիլի 20-ին Ռուսաստանի և Թուրքիայի միջև ստորագրվեց միջկառավարական համաձայնագիր, որը ռազմատեխնիկական և ռազմական արդյունաբերության տարբեր ոլորտներում երկկողմ համագործակցության հիմք դարձավ և մատնանշեց դրա հիմնական ուղենիշները³⁷: Այս համաձայնագրի ամենակարևոր բաղադրիչներից մեկն այն էր, որ դրանով Թուրքիան դարձավ ՆԱՏՕ-ի անդամ առաջին երկիրը, որն սկսեց գնել ռուսական զենքեր: 1990-ականների կեսերից Թուրքիան Ռուսաստանից հաճախակի գնում էր տարատեսակ զինատեսակներ և ռազմական սարքավորումներ՝ ներառյալ ռազմական ուղղաթիռներ, զրահապատ մեքենաներ, տանկեր և ավտոմատ հրացաններ, որոնք գործածում էր ինչպես երկրի

Հարությունյան Ս., *Թուրքիա. էներգետիկ միջազգային հանգույց դառնալու հեռանկարը* (Գորբուս. էներգետիկ և տրանսպորտային անվտանգություն, 2009, N 1, էջ 48):

³⁵ **Фатих О.** *Турецко-российские военно-технические отношения: история и эволюция. Рабочий доклад*, Нижний Новгород: ИСИ ННГУ им. Н.И. Лобачевского, март 2004, с. 13.

³⁶ **Куртов А.** *Турция и тюркоязычные государства Центральной Азии: любовь по расчету? (Россия и Турция на пороге XXI века: на пути в Европу или в Евразию? Московский центр Карнеги (Научные доклады, вып. 14, М., 1997, с. 27).*

³⁷ **Gürtuna A.** *Turkish-Russian Relations in the Post Soviet Era: From Conflict to Cooperation, Thesis of Master in International Relations submitted to The Graduate School of Social Sciences, Middle East Technical University, January 2006, p. 60.*

հարավ-արևելքում, այնպես էլ Հյուսիսային Իրաքում Քրդական բանվորական կուսակցության զինյալների դեմ պայքարում³⁸:

1996 թ. փետրվարին Ռուսաստանի արտաքին տնտեսական հարաբերությունների նախարար և Ռուսաստանի ռազմատեխնիկական քաղաքականությունը համակարգող խորհրդի նախագահի առաջին տեղակալ Օլեգ Դավիդովը, անդրադառնալով ռուս-թուրքական ռազմական համագործակցությանը, նշել էր, որ եթե 1993 թ. ռուսական զենքի արտահանումը Թուրքիա կազմել է 25.7 մլն դոլար, ապա 1996 թ. սկզբին այն արդեն 121 մլն դոլար էր: Բացի այդ, Դավիդովը հույս էր հայտնել, որ վաճառքների ծավալը մինչև 1996 թ. վերջը կկազմի 300 մլն դոլար³⁹:

1997 թ. դեկտեմբերի 14-17-ին Ռուսաստանի վարչապետ Վ. Չեռնոմիրդինի այցը Թուրքիա և 1998 թ. մայիսի 18-21-ին Թուրքիայի գլխավոր շտաբի նախկին պետ Հաքքի Քարադայի այցելությունը Ռուսաստան մեծապես նպաստեցին թուրք-ռուսական ռազմական հարաբերությունների ամրապնդմանը և անվտանգության ոլորտում ավելի սերտ հարաբերության հաստատմանը: Երկու այցելությունների հիմնական նպատակն էր ընդլայնել համագործակցությունը քաղաքական և ռազմաստրատեգիական ոլորտներում: Թուրքիայում հատկապես մեծ արձագանք ստացավ Վ. Չեռնոմիրդինի այցը, քանզի դա Ռուսաստանի առաջին վարչապետի այցն էր ԽՍՀՄ-ի փլուզումից հետո: Ըստ Չեռնոմիրդինի, «Թուրքիան և Ռուսաստանը տարածաշրջանում պետք է հանդես գան ոչ թե որպես մրցակիցներ, այլ որպես գործընկերներ»⁴⁰:

1999 թ. նոյեմբերի 4-6-ին Թուրքիայի վարչապետ Բ. Էջևիրի այցը Ռուսաստան մի նոր խթան դարձավ անվտանգության ոլորտում թուրք-ռուսական համագործակցության համար: Նշենք, որ այդ այցը համընկավ ռուս-չեչենական երկրորդ պատերազմի սկսվելու հետ: Ռուսաստանի վարչապետ Վ. Պուտինի հետ հանդիպումից հետո մամուլի ասուլիսի ժամանակ Թուրքիայի վարչապետը, ընդգծելով թուրք-ռուսական հարաբերությունների կարևորությունը, չեչենական հիմնահարցը որակել էր որ-

³⁸ Winrow M.G. *Turkey and the Newly Independent States...*, p. 4.

³⁹ *Russia anticipates increased arms exports to Turkey. Monitor (The Jamestown Foundation, Vol. 2, Issue 32, February 14, 1996).*

⁴⁰ *Radikal, 17.12.1997.*

պես «Ռուսաստանի ներքին խնդիր» և կարևորել «Ռուսաստանի տա-
րածքային ամբողջականությունը»⁴¹:

Ռուս-թուրքական ռազմաքաղաքական հարաբերությունների ամրա-
պնդման շրջանակում կարևորվեց հատկապես 2000 թ. հոկտեմբերի 23-
25-ին Ռուսաստանի վարչապետ Մ. Կապյանովի պաշտոնական այցը
Թուրքիա: Էջևիթի հետ հանդիպումից հետո Կապյանովը հայտարարեց.
«Մենք համաձայնություն ենք ձեռք բերել ավելի սերտացնել համագոր-
ծակցությունը հատկապես ռազմական և անվտանգության ոլորտներում:
Մեր հանդիպման ամենակարևոր արդյունքն այն է, որ մենք ոչ թե մրցա-
կից ենք, այլ գործընկերներ»: Իսկ Թուրքիայի վարչապետը նշել էր.
«Մենք ցանկանում ենք մրցակցության փոխարեն համագործակցել Ռու-
սաստանի հետ»⁴²:

Հավելենք, որ Թուրքիայի պաշտպանության նախարար Ս. Չաքմա-
քողլուի հետ հանդիպման ժամանակ Կապյանովը նշել էր, որ ռուսական
կողմը ցանկանում է թուրքական ռազմական շուկայում ավելացնել ռուսա-
կան մասնաբաժնի ծավալը՝ ընդգծելով Թուրքիայի զինված ուժերի կող-
մից հայտարարված և հայտարարվելիք տենդերների կարևորությունը
Ռուսաստանի համար: Նշենք, որ վերջինս ցանկանում էր Թուրքիային
վաճառել ռուս-իսրայելական KA-50 ռազմական ուղղաթիռները⁴³:

Կապյանովի հետ հանդիպումից հետո Չաքմաքողլուն հայտնել էր
Ռազմատեխնիկական համագործակցության հանձնաժողով ստեղծելու
վերաբերյալ համաձայնություն ձեռք բերելու մասին և նշել էր, որ «այս
հանձնաժողովը ի հայտ կբերի, կիզորացնի երկու երկրների ռազմական-
պաշտպանական արդյունաբերության հնարավորություններն ու ներ-
ուժը»: Բացի այդ, նա հայտարարել էր, թե ռազմական արդյունաբերու-
թյան խնդիրը քաղաքական չէ, այլ ֆինանսական և տեխնիկական, և որ
ռուսական արտադրանքը շահելու մեծ հավանականություն կունենա գա-
լիք տենդերներում: Ըստ թուրքերի, մոտակա 25 տարվա ընթացքում

⁴¹ **Sezer B.D.** *Turkish-Russian Relations a Decade Later: From Adversity to Managed Competition. Perceptions* (Journal of International Affairs, Vol. VI, March– May 2001, p. 9).

⁴² **Fraser S.** *PM Eyes \$150Bln Turkish Arms Spree*, *The Moscow Times Online*, 24.10.2000.

⁴³ *Интерфакс*, 25.10.2000, *FBIS-SOV*, 26.10.2000.

իրականացվելիք արդիականացման շրջանակներում նրանք նախատեսում էին 150 մլրդ դոլար ծախսել⁴⁴:

2001 թ. սեպտեմբերի 11-ի իրադարձությունները իրենց ազդեցությունն ունեցան թուրք-ռուսական հարաբերությունների վրա: Վերոհիշյալ իրադարձություններից հետո թե՛ Թուրքիան և թե՛ Ռուսաստանը միացան ԱՄՆ-ի գլխավորած հակաահաբեկչական կոալիցիային, թեև որոշ թուրք փորձագետներ մտահոգություն հայտնեցին, որ Ռուսաստանը կարող էր օգտվել ընձեռնված հնարավորությունից՝ ուժեղացնելու իր դիրքերը կովկասյան տարածաշրջանում: Մյուս կողմից էլ Ռուսաստանը հարկադրված էր համակերպվել Կենտրոնական Ասիայում ԱՄՆ-ի գործողություններին, որոնք, շատ հետազոտողների կարծիքով, նաև նպատակ էին հետապնդում թուլացնել ռուսական ազդեցությունը այդ տարածաշրջանում, ինչը, անկասկած, ձեռնադր էր Թուրքիային: Ահա այս համատեքստում էլ 2001 թ. նոյեմբերին 16-ին Թուրքիայի և Ռուսաստանի ԱԳ նախարարներ Ի. Ջեմը և Ի. Իվանովը ստորագրեցին «Թուրքիայի և Ռուսաստանի միջև գործողությունների պլանը Եվրասիայում», ըստ որի, նրանք Եվրասիայում համագործակցելու էին ահաբեկչության դեմ պայքարում և ընդլայնելու էին տնտեսական համագործակցությունը⁴⁵:

Այսպիսով՝ 1. 1990-ականների սկզբին Ռուսաստանը հնարավորություն ստացավ ոչ միայն պահպանել իր ռազմական ներկայությունը Վրաստանում և ռուսական ուժերը Աբխազիայում ԱՊՀ խաղաղապահ ուժերի անվան տակ, այլև ամրապնդել իր դիրքերը Հայաստանում: Վրաստանում և Հայաստանում ռազմակայանների ստեղծմամբ Ռուսաստանը կարողացավ ոչ միայն մեծացնել իր ազդեցությունը Վրաստանում, այլ նաև կասեցնել Թուրքիայի ակտիվ քաղաքական, նաև ռազմական ներթափանցումը Վրաստան: 2. Չնայած պատմական դարավոր մրցակցությանը և հետխորհրդային առաջին տարիներին նկատվող թուրք-ռուսական մեծ լարվածությանը, միջազգային և տարածաշրջանային փոփոխությունները 1990-ականների երկրորդ կեսին հանգեցրեցին Թուրքիայի և Ռուսաստանի միջև մի շարք ոլորտներում (հատկապես տնտեսական) սերտ հարաբերությունների հաստատմանը: Այս գործում շատ կարևոր դերակատարու-

⁴⁴ *The Wall Street Journal Europe*, 20.11.2000.

⁴⁵ **Urazova E.** *Russia and Turkey's Eurasian integration processes. Insight Turkey*, Vol. 4, № 2 (April-June 2002), p. 88.

թյուն են ունեցել թուրք և ռուս գործարարներն ու խոշոր կազմակերպությունները, որոնք մուտք գործելով ռուսական և թուրքական շուկաներ՝ ակտիվ քայլեր ձեռնարկեցին ազդելու Թուրքիայի և Ռուսաստանի արտաքին հարաբերությունների վրա: 3. Թուրքիան և Ռուսաստանը, մի կողմից, մրցակիցներ էին Եվրասիայի նոր ձևավորվող աշխարհաքաղաքական պլատֆորմի վրա, մյուս կողմից, տնտեսական ոլորտում նրանց համագործակցությունը արագ զարգանում էր: Այնպես որ նրանց հարաբերությունները ձևավորվում էին համագործակցության ու մրցակցության համադրությամբ: 4. Թուրք-ռուսական տնտեսական հարաբերությունների զարգացման գործում հսկայական նշանակություն ունեցավ «Երկնագույն հոսք» գազատարը, որի շահագործումը լուրջ նախադրյալներ ստեղծեց երկկողմ հարաբերություններն էլ ավելի սերտացնելու համար: 5. Զարգանում էր նաև թուրք-ռուսական համագործակցությունը ռազմաքաղաքական և անվտանգության ոլորտում. դրան մեծապես նպաստեցին աշխարհաքաղաքական փոփոխությունները տարածաշրջանում 2001 թ. սեպտեմբերյան ահաբեկչությունից հետո:

РОССИЙСКО-ТУРЕЦКИЕ ОТНОШЕНИЯ В ПЕРВОЕ ПОСТСОВЕТСКОЕ ДЕСЯТИЛЕТИЕ И ЮЖНЫЙ КАВКАЗ

АРШАКЯН Г.М.

Резюме

В международных двусторонних связях отношения между Россией и Турцией характеризуются резкими колебаниями, самыми необычными проявлениями и очередностью сотрудничества и конкуренции.

В начале 1990-х гг., когда Россия столкнулась с многочисленными проблемами, обусловленными процессом постсоветской внутриполитической трансформации, официальная Анкара решила воспользоваться создавшейся на Южном Кавказе и в Центральной Азии – в результате развала СССР – благоприятной ситуацией и превратить эти регионы в зоны своего влияния. Однако вскоре Турция осознала, что в силу разных причин эти планы не могут быть реализованы, и попыталась иными

путями обеспечить себе новый статус в регионе. В то же время, начиная со второй половины 1990-х гг., сотрудничество между двумя странами вышло на новый уровень, особенно в торгово-экономической сфере, что явилось предпосылкой для российско-турецкого военного сотрудничества и существенного развития двусторонних отношений в борьбе с терроризмом.

TURKISH-RUSSIAN RELATIONS IN THE POST-SOVIET FIRST DECADE AND THE SOUTH CAUCASUS

G. ARSHAKYAN

Abstract

International bilateral relations between Russia and Turkey are characterized by sharp ups and downs, by the most unusual combination of comparisons and sequences.

In the early 1990s, when Russia had faced many challenges caused by Post-Soviet internal political transformation, official Ankara said that favorable situation was formed in the South Caucasus and Central Asia to supplement the external influx caused by the USSR collapse and turn those regions into its dominant influence zones. However, Turkey quickly became convinced that, for various reasons, this purpose was unrealistic and tried to provide a new quality role in the region by another way. At the same time, the relations between the two countries in the second half of the 1990s gained unprecedented growth especially in the trade and economic spheres, as well as serious prerequisites were created for the substantial development of bilateral relations in the fight against terrorism and the Turkish-Russian military partnership.